

ARABIY O'ZLASHMALARNING O'ZBEK TILI TIZIMIDAGI O'RNI

Yakubova Nilufar Egamberganovna¹¹ UrDPI O'zbek va rus tili adabiyoti kafedrası

o'qituvchisi +99899-960-50-20

niilufar.yakubova@gmail.com

MAQOLA MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received:15.06.2025

Revised: 16.06.2025

Accepted:17.06.2025

KALIT SO'ZLAR:

so'z yasalishi, o'zlashma
so'zlar, motivlovchi asos,
lig'aviy birlik, arabiy
o'zlashma, o'zbek tili leksikasi

O'zbek tili leksikasida boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar anchagina miqdorni tashkil etadi. Arab va fors-tojik lug'aviy o'zlashmalari affiksali so'z yasalishi jarayonida ayniqsa faoldir. Ushbu maqolada so'z yasalishi tufayli nominasiya jarayoni sodir bo'lishi hamda so'z o'zlashtirishning so'z yasalishiga munosabati tahlil qilinadi.

KIRISH. So'z yasalishini alohida mustaqil soha deb ajratish o'zbek tilshunosligida o'tgan asrning 70-80-yillarida yuz berdi. So'z yasalishi tufayli nominasiya jarayoni ta'minlanadi. So'z yasalishi tizimi doirasida so'z yasash bazasi, so'z yasash ma'nosi, so'z yasash vositasi, so'z yasash usuli, so'z yasash tipi, so'z yasash qolipi kabi tushunchalar mujassamlashgan. Ayniqsa, so'z yasash bazasi deb ataluvchi tushunchaning ahamiyati muhim va asosiydir. Bu tushuncha so'z yasash vositasi, so'z yasash qolipi kabi ichki qismlar munosabatidan tashkil topadi. So'z yasash bazasining muhimligi shundaki, u yangi so'z hosil bo'lishida motivasiya asosi vazifasini o'taydi.

Tilda so'z yasash tizimi shu tilning o'zigagina qarashli bo'lgan lisoniy birliklargagina tayanib qolmaydi. So'z yasalishi jarayonida o'zga til lug'aviy unsurlarining roli ham kam emas.

O'zbek tili leksikasida boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar anchagina miqdorni tashkil etadi. Arab va fors-tojik lug'aviy o'zlashmalari affiksali so'z yasalishi jarayonida ayniqsa faoldir.

Bu hol arabcha lugʻaviy oʻzlashmalari uchun ham xos. Oʻzbek tilida hozirda ham faol amalda boʻlgan arab va fors-tojik lisoniy birliklari soʻz oʻzlashtirishning tarixiy-anʼanaviy koʻrinishiga mansub, chunki istalgan har bir tilda anʼana mavjuddir.

E.Begmatov oʻzbek tilining leksik qatlamlariga bagʻishlangan ishlarida oʻzbek tilining oʻz ichki lugʻaviy resursi boʻlgan, oʻzbek tilining oʻzida asrlar davomida hosil qilingan soʻzlarni oʻzbekcha soʻzlar deb yuritadi. Bunday soʻzlarning ijodkori va egasi oʻzbek xalqi, oʻzbek tilidir. Chunki oʻzbekcha soʻzlarni oʻzbek tilida gaplashuvchi etnos oʻz tilining imkoniyatlari asosida yasaydi, uning lisoniy ijodkoridir, yaʼni “oʻzbekcha soʻzlar oʻzbek tilining oʻz soʻzi, oʻz mahsulidir”.

Soʻz yasalihi haqida gap borganda soʻz hosil qiluvchi lugʻaviy negizning qaysi lugʻaviy qatlamga tegishli ekanini eʼtiborga olish fikri oʻzbek tilshunosligida birinchi bor E.Begmatovning ishlarida ilgari suriladi. Ushbu munosabat bilan u arabcha oʻzlashmalar negizida yasalgan soʻzlar xususida qisqacha toʻxtalgan. Uning yozishicha, oʻzbekcha soʻzlar arabcha lugʻaviy negizlardan oʻzbekcha qoʻshimchalarni (taqsimlagich, asoslamogʻ, niqoblamogʻ); tojikcha soʻz yasovchi morfemalarni (amaldor, arizaboz, serixlos); hatto baʼzi arabcha morfemalarni qoʻshish orqali ham (majusiy, aqliy) yasaladi.

Ushbu maqolada soʻz oʻzlashtirishning soʻz yasalihi munosabati tahlil qilinadi. Oʻzlashgan lugʻaviy birliklar soʻz yasalihi jarayonida ishtirok etganda, tilning rivojlanishi uchun ikkinchi bor hissa qoʻshgan boʻladi. Soʻz yasash bazasi darajasiga yetishgan oʻzlashma soʻzlar soʻz oʻzlashtirgan tilning deyarli oʻz soʻzi maqomiga kiradi.

Oʻzlashmaning semantik moslashuvi oʻzlashmaning oʻzga tildagi maqomi va vazifasini belgilash uchun xizmat qiladi. Semantik moslashuv jarayonining bosqichlari “oʻzlashma makoronizm – oʻzlashmaning organik tarzdagi omonat mavqei – oʻzlashma-oʻzniki, oʻzlashma-potensial va okkazional soʻz” tartibidan iborat.

“Arabcha soʻzlarning oʻzbek tiliga morfologik jihatdan moslashishi ikki holatda: a) arabcha soʻzlar negizida oʻzbek tilida yangi soʻzlar hosil qilinishida; b) arabcha soʻzlarning oʻzbek tilidan grammatik forma yasovchi qoʻshimchalarni qabul qila olishida yorqin koʻrinadi”.

Soʻz yasalihi bagʻishlangan ishlarda yangi lugʻaviy birliklarning hosil qilinishi bilan bogʻliq faollik - nafaollik darajasi, odatda, yasovchi vosita (motivlovchi formant, motivlovchi vosita) larga va ular qoʻshilishidan hosil boʻlgan yangi lugʻaviy birliklarning oz-koʻpligiga qarab belgilanadi, motivlovchi (yasovchi) asosning soʻz yasashdagi imkoniyatlari hisobga olinmaydi. Aslida, soʻz hosil qilish jarayonida soʻz yasalihi strukturasi ana shu uzvi (motivlovchi // yasovchi asos) va uning imkoniyatlari ham hisobga olinishi kerak.

Motivlovchi asos (MA), yaʼni yasovchi asosning faollik – nafaollik imkoniyati motivlovchi vosita (MV) va uning faollik – nafaollik imkoniyatlariga oʻxshaydi. Farqi shundaki, MV faol boʻlganda, u bir necha yasovchi (motivlovchi) asosga qoʻshilib, undan

yangi lugʻaviy yasalmalar hosil qiladi; nafaol boʻlganda, atigi bir - ikki motivlovchi asos (MA) ga qoʻshiladi va uning miqdori bilan mutanosib yasalmalar hosil qiladi.

Arabcha lugʻaviy oʻzlashmalar oʻzbek tili soʻz yasashi jarayonlarida ikki xil holatda ishtirok etadi: 1) bevosita; 2) bavoita. Arabcha lugʻaviy oʻzlashmalar oʻzbek tili soʻz yasaliş jarayonida bevosita ishtirok etganda, soʻzning soʻz yasaliş strukturasi oʻzbek tilining oʻziga tegishli boʻladi. Unda arab leksik birliklari oʻzbek tiliga mansub motivlovchi vosita (yasovchi vosita, yasovchi formant)lar bilan soʻz yasash munosabatiga kirishadi.

Arabcha lugʻaviy oʻzlashmalar oʻzbek tili soʻz yasashi jarayonida bavoita ishtirok etganda, motivlovchi asos (MA) maqomidagi uzvning oʻzi yasama leksemalik xarakteriga ega boʻlib, uning yasaliş qolipi oʻzbek tiliga emas, boshqa tilga xos boʻladi. Bizning faktik materiallarimiz nuqtai nazaridan qarganda, oʻzbek tili soʻz yasalişida bavoita maqom bilan qatnashadigan arab lugʻaviy oʻzlashmalari tojik tilida yasalgan yasalmalar tarkibida keladi. Masalan, maktabdorlik, mansabdorlik, zamonasozlik, bexabarlik, barkamollik, dabdababozlik va h.k.

Arabcha lugʻaviy oʻzlashmalar oʻzbek tili soʻz yasalişining kompozisiya usuli doirasida ham yangi leksem birliklar hosil qilishda ishtirok etgan boʻlsa, oʻshanday lisoniy xususiyatlar soʻz yasashning noaffiksali (kompozisiya) usuli yordamida hosil boʻluvchi qoʻshma va juft soʻzlarning soʻz yasash strukturasi ham mavjud boʻladi. Arabcha lugʻaviy oʻzlashmalar noaffiksali – kompozisiya usulidagi soʻz yasash jarayonida ishtirok etganda, motivlovchi asos (MA yoki yasovchi asos: YaA) , motivlovchi vosita (MV yoki yasovchi vosita) uzvlari har bir komponentga sinxron - sinkret tarzda qorishib ketadi. Shu jihatdan noaffiksali – kompozisiya yoʻli bilan hosil boʻlgan lugʻaviy yasalmalarning soʻz yasaliş strukturasi affiksasiya yoʻli bilan hosil boʻluvchi lugʻaviy yasalmalarning soʻz yasaliş strukturasi dan farq qiladi. Masalan, xat-savod, boj-xiroj, qimmatbaho yasalmalarining soʻz yasaliş strukturasi dagi funksional uzvlari, affiksasiya yoʻli bilan hosil boʻlgan yasalmalarning soʻz yasaliş strukturasi dan farqli ravishda , motivlovchi asos (yasovchi asos) va motivlovchi vosita (yasovchi vosita) singari funksional qismlarga ajralmaydi; ularning har bir komponentida ham motivlovchi asoslik, ham motivlovchi vositalik vazifalari bir vaqtda (sinxron tarzda) mujassamlashgan, qorishgan boʻladi.

Arabcha lugʻaviy oʻzlashmalar ishtirokida hosil boʻlgan qoʻshma soʻzlarni yasovchi uzvlardan birining qaysi tilga mansubligi nuqtai nazaridan quyidagi toʻrt guruhga ajratish mumkin: 1) yasovchi uzvlaridan biri oʻzbek tiliga mansub qoʻshma soʻzlar; 2) yasovchi uzvlaridan biri fors-tojik tiliga mansub qoʻshma soʻzlar; 3) yasovchi uzvlaridan biri rus tiliga mansub qoʻshma soʻzlar; 4) yasovchi uzvlarining har ikkisi ham arab tiliga mansub qoʻshma soʻzlar.

Yasovchi uzvlaridan biri oʻzbek tiliga mansub qoʻshma soʻzlarning deyarli koʻpchiligi soʻz birikmalarining leksikalizasiyalashuvi natijasida hosil boʻlgan. Ular soʻz turkumlari nuqtai nazaridan ot, sifat, ravish lugʻaviy grammatik kategoriyalariga mansub boʻladi. Ot

turkumiga mansub qo'shma so'zlarning so'z yasaliş qoliplari: "ot + ot"; "sifat + ot", "son + ot" ko'rinishlarga ega.

Sifat turkumiga mansub qo'shma so'zlarning tarkibi ham qo'shma otlarda kuzatilganidek, arab lug'aviy birliklarining o'zbekcha, forsha-tojikcha so'zlar bilan qo'shilishidan hosil bo'lgan va o'zbekcha va arabcha so'zlar birikuvidan "No'z + Nar. = Nsubs" qolipi asosida reallashgan qo'shma sifatlar hosil bo'lgan: ishbay, kunbay.

Sifat turkumiga mansub qo'shma so'zlarning ko'pchiligida ularning vazifaviy uzvlaridan biri mavqaida forsha-tojikcha so'zlar qo'llangan. Ular Nf.-t. + Nar. = Nsubs qolipi asosida vujudga kelgan: xushmanzara, xushmulozamat, xushhol, xushmuomala, xushtabassum, xushsurat, xushsuhbat, xushtabiat, xushqad, xushtakalluf, xushtavoze, xushfe'l, qimmatbaho, harommmag'iz kabi.

Ziqnafas, sohibjamol, sobitqadam so'zlarining har ikki qismi ham arab tiliga qarashli. Ular Nar. + Nar = Nsubs qolipida voqelangan.

Juft so'zlar (JS) ham noaffiks so'z yasalişining o'ziga xos ko'rinishlaridan biridir.

1. Arabcha va o'zbekcha lug'aviy birliklardan tarkib topgan JSlar.

Bu guruhga mansub JSlar unchalik ko'p emas. His-tuyg'u, qavm-qarindosh, aql-bosh, alam-achchiq, vaqt-chog'lik, salla-to'n, savdo-sotiq, salla-chopon JSlar Nar. + No'z = Nsubs qolipida; kuch-quvvat, qurol-aslaha, yov-yaroq, o'ch-adovat, ish-harakat kabi JSlar No'z + Nar. = Nsubs qolipida vujudga kelgan.

2. Arabcha va forsha-tojikcha lug'aviy birliklardan tarkib topgan JSlar. Bunday JSlarning vujudga kelish qoliplari ikki xil ko'rinishga ega: a) Nt.-f. + Nar. = Nsubs qolipida reallashadi: aft-bashara, jang-jadal, jon-hol, chang-g'ubor, noz-ne'mat, non-nasiba, noz-firoq, orzu-umid, orzu-havas va b.; b) Nar. + Nt.-f. = Nsubs qolipida reallashadi: hol-jon, ahd-paymon, balo-battar, vaqt-bemahal, qulf-kalit, xayr-xo'sh, sabr-bardosh, ojiz-notavon, avra-astar, sayr-tomosho va b.

3. Arabcha va arabcha lug'aviy birliklardan tarkib topgan JSlar. Bu guruhga mansub JSlar miqdori oldingi ikki guruhnikiga nisbatan ancha ko'p: avlod-ajdod, ajoyib-g'aroyib, azob-uqubat, aysh-ishrat, alam-iztirob, amal-taqal, aql-hush, balo-ofat, balo-qazo, va'z-nasihat, vaqt-soat, jabr-jafo, jabr-zulm, jahd-jadal, murod-maqsad, murosamadora, nasl-nasab, olam-jahon, omon-eson, sir-asror va b. Hisobimizga ko'ra, bunday yasalmalar 85dan ortikdir.

Arabcha lug'aviy o'zlashmalarning takroriy so'z (TS) shaklidagi ko'rinishlari ham mavjud: alvon-alvon, varaq-varaq, olam-olam, omon-omon, shart-shart, shartta-shartta, shart-shurt, qatra-qatra, qator-qator, halqa-halqa, g'adir-budir, hut-yut kabi.

O'zlashma lug'aviy birliklarning o'zbek tili so'z yasalişidagi ishtirokini tadqiq qilishdagi murakkab muammolardan birini yasalmaning uzatuvchi tilda yasalganlarini qabul qilgan til – o'zbek tilida yasalganlardan farqlash masalasidir. O'zbek tiliga kirgan bir qator so'zlar arab tilining o'zida yasalgan bo'lib, o'zbek tiliga o'sha shaklda o'zlashgan: adabiyot, amniyat, axborot kabi.

Xuddi shuningdek, yasalish asosida arabcha soʻz yotgan bir qator oʻzlashmalar fors-tojik tilida yasalgan boʻlib, oʻzbek tiliga yasalma leksema sifatida oʻzlashgan. Bularni oʻzbek tilida yasalgan, oʻzbek tilining soʻz yasash tizimi mahsuli boʻlgan leksemalardan farqlash lozim boʻladi. Bizning bu masaladagi kuzatishlarimiz negizida arabcha leksema yotgan 380 dan ortiq soʻzning oʻzbek tiliga arab tilidan yasalma soʻz sifatida oʻtganini koʻrsatadi. Demak, bu soʻzlar arab tili soʻz yasallish tizimining mahsulidir va ular oʻzbek tilida yaxlit, turgʻun leksema sifatida tushuniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduraxmonov Gʻ. Oʻzbek tilida arabcha soʻzlar. – Toshkent: Fan, 1995.
2. Abdullaeva M. Oʻzbek tilida oʻzlashmalarning semantik oʻzgarishi. – Toshkent: Fan, 2014.
3. Qayumov A. Lugʻaviy soʻzlar tarixi. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1983.
4. Mirzaeva D. Oʻzbek tilidagi neytrallashgan oʻzlashmalar. – Toshkent: Fan, 2019.
5. Mahmudov N. va boshqalar. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2006.
6. Xidoyatov A. Oʻzbek tilidagi oʻzlashma soʻzlarning shakllanish jarayonlari. – Samarqand, 2009.
7. Eshonqulov B.X. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida arabiy lugʻaviy oʻzlashmalarning paradigmik assimilyasiya munosabati. Avtoreferat. -T.: 1996.
8. Saloyev R., Avazmetov Sh -Oʻzbek tilidagi arabcha va forsha soʻzlar lugʻati” Oʻqituvchi, 1996.